לע"נ הרב הישר והצדיק
ר' אהרן נתן ויס זלה"ה
שיצקתי מים על ידיו ל"ו
שנים

חידון אוצרות ישראל[1]

אביעזרי פרנקל, רחובות

1 . הקדמה

בדורות קודמים הכפירה היתה בעיה מרכזית בחיי היהודים. בדורנו היא הפכה שולית, אם כי לא עברה מן העולם. במקומה הרימה ראש בעיית ה'עמרצות': חוסר ידע במקורות היהדות. דומה שחג מתן תורה משמש הזדמנות נאותה לחיפוש דרכים חדשות, מתאימות לדורנו, להאיר את החושך באור יקרות של לימוד. הציבור הדתי בארץ הוא כח חלוץ טבעי ליטול עליו משימה זו, ששכר כפול בצידה: מאור התורה יחזור ויהפוך אותנו לעם נאור, וגם יתרום לאיחוד העם; שהרי גם אחינו ב"י שטרם ראו את מאור התורה שוקדים במרץ רב להפוך אותנו לעם נאור, לפי מיטב הבנתם, כפי שמשתקף היטב, לדוגמה, במערכת המשפט, השפיטה, השיפוט ובעתונות.

חידון התנ"ך הפך זה מכבר לאחד המאורעות המרכזיים של יום העצמאות. מוצע 'לתפוס טרמפ' על הצלחתו ולהשלימו בחידון נוסף, על אוצרות ישראל שבכל הדורות, שכולל מקרא אך איננו מוגבל לו. מתכונת של פרק אפשרי אחד מודגמת להלן. ראוי הוא לו ל'חידון אוצרות ישראל' שיקויים וישודר ביום העצמאות או ביום שחרור ירושלים, באחד מימות חוה"מ, ו/או בכל יום מתאים אחר שיוחלט עליו, כמובן בניצוחם של הדר' יוסף בורג לאי"ט, דר' אבשלום קור ועוזרים נוספים.

השאלה 'יוצא דופן' הוצעה ע"י בני דר' יגאל פרנקל נ"י, והשאלה 'ישועת ה' כהרף עין' ע"י בני עו"ד אברהם פרנקל נ"י, שאמר לי שראה אותה בספר 'איש צדיק היה' של ר' שמחה רז על הצדיק הרב אריה לוין זצ"ל, שם נאמר בעמ' 223: "פעם סיפר לי כי כאשר היה מבקר את הנידונים למוות, היה נוהג להיפרד מהם באמירה: 'ישועת ה' כהרף עין'. שאלוהו: היכן כתוב דבר זה? השיב להם: איני יודע, אך ודאי מובא הוא בכתובים. והוסיף הרב: 'שבתי לביתי, חיפשתי אחר מקורה של אמירה זו ולא מצאתיה' ".

2. השאלות

מהו המקור למימרא הבאה? האם היא מובאת בתנ"ך, מדרש, משנה, גמרא, חז"ל, או שמא מקורה בעברית המודרנית? האם משמעותה השתנתה? אם כן, מהי משמעותה המקורית, מהי משמעותה הנוכחית וכיצד 'התגלגלה' עד הלום?

---

[1] דברים אלה הם עידכון והרחבה למאמרי שהופיע במוסף לספרות של עתון 'הצופה', עש"ק במדבר, יום שחרור ירושלים, כ"ח אייר ה-תשנ"ט, 14.5.99.

1. אם תעזבני יום, יומים אעזבך
2. יצק מים על ידי
3. הוצק חן בשפתותיך
4. מהרסיך ומחריביך ממך יצאו
5. מי גרם לי להיות משמרת שני ימים בסוריא
6. מצות אנשים מלומדה
7. מזור
8. ושוטרים הרבים בראשיכם
9. אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'
10. ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד
11. עצת אחיתפל
12. אכסיומה
13. יוצא דופן
14. ישועת ה' כהרף עין

3. תשובות

1. 'אם תעזבני יום, יומים אעזבך'. נראה לי ש'האיש ברחוב' יאמר שמדובר בפסוק בתנ"ך, אך יתקשה לאתר את מקומו המדוייק. ואכן, בעניין מלמד שחזר בו, נכתב בשו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד סימן שפז, "חשוב לתלמוד תורה כדבר האבוד... נראה ראי' להיות דבר האבוד מהא דכתי' 'אם תעזבני יום, יומים אעזבך'...", וכן כתוב בדברי ריבות סימן שצ"ח, "...נראה דחשיב דבר האבד מהא דכתיב, 'אם יום תעזבני יומים אעזבך' ". אך המקור אינו בתנ"ך אלא בירושלמי בשלהי מסכת ברכות פרק ט הל' ה, ושם כתוב הביטוי כפי שהובא ע"י הדברי ריבות, ולא כפי לשונו של מהר"ם מרוטנברג. וקצת פלא הוא כיצד רשכבה"ג כרב מאיר מרוטנברג (מאה 13, גרמניה, נפטר בכלא כי לא רצה שיפדוהו בדמים מרובים; מבעלי התוספות המאוחרים והחשובים, גדול פוסקי הדור) והרב יצחק בן שמואל אדרבי (מאה 16, סלוניקי) כתבו 'דכתיב' על מימרא בירושלמי. ושמא יש לומר שהמהר"ם כתב תשובה זו בכלא, ללא גישה לספרים. זה גם היה מסביר את מטבע הלשון של המהר"ם, ששונה מזו של הירושלמי. ברשימת תגובה מאלפת ב'הצופה' מיום ד' תמוז על מאמרי שם, מביא אסף מאלי כמה מקורות נוספים למימרא זו. עיין שם.

הגמרא בירושלמי שם מדמה את המימרא לשני אנשים, מטבריה ומצפורי, שהלכו זה לקראת זה, ונפגשו בדרך: "לא הספיקו לפרוש זה מזה עד שהלך זה מיל וזה מיל, נמצאו רחוקין זה מזה שני מילין". והנמשל הוא שהפורש מתלמודו, גם תורה פורשת ממנו.

2. 'יצק מים על ידי'. הפירוש המקורי של המימרא הוא לשמש ולשרת תלמיד חכם, אך בלשוננו משמעו להיות תלמידו המובהק 'ולשתות מים מפיו'. ייתכן שהביטוי נשמע "חזל"י". אך למעשה הוא מופיע במלכים ב ג יא, כאשר צבא משותף של יהודה וישראל שיצא למלחמה נגד מלך מואב נקלע לצמא גדול במדבר אדום, ויהושפט מלך יהודה שאל "האין פה נביא לה'?" (שם), ואחד מעבדי מלך ישראל ענה: "פה אלישע בן שפט, אשר יצק מים על ידי אליהו". ייתכן שאיש זה השתמש בתמונת המים כדי לרמוז שהנביא עשוי לגרום לכך שה' ירווה אותם מים (כפי שאכן היה). ניתן לראות קשר בין יציקת מים גשמית ורוחנית מדברי ישעיהו מד ג: "כי אצק מים על צמא ונזלים על יבשה, אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאיך".

רש״י במלכים א יח לד מסביר את פסוקנו ׳כפשוטו׳, שבהר הכרמל יצק אלישע מים על ידיו של אליהו, ונעשו ידיו של אליהו כמעיינות, ונתמלאה התעלה מים.

המובן המקורי משתקף במקורותינו הקדומים, כגון בברכות ד ע״ב, ״גדולה שימושה של תורה יותר מלימודה, שנאמר, ׳פה אלישע בן שפט, אשר יצק מים על ידי אליהו׳; ׳למד׳ לא נאמר, אלא ׳יצק׳. מלמד שגדולה שימושה יותר מלימודה״. מופיע גם בשינויים בילקוט שמעוני מלכים א ריד ד״ה ״בחרו לכם הפר״, שם מלכים ב רכו ד״ה ״ויאמר פה״, אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמוד תצט פרק א, ד״ה לעולם יכניס אדם.

בהוראה שלילית, כקללה או פורענות, מופיע ביטוי ׳יצוק׳ אחר בסנהדרין צב ע״ב (מובא גם בילקוט שמעוני דניאל תתרסה ד״ה ״ענה ואמר האי״: דניאל ג כה), שם מדובר על נבוכדנצר, שהפיל את חנניה, מישאל ועזריה לכבשן האש. ״אמר רבי יצחק, יוצק זהב רותח לתוך פיו״, דהיינו, שהוא חייב מיתת חנק, אלא שמשום ששם יש צד זכות לנבוכדנצר (שביקש לומר דברי שבח לקב״ה), הוא החליף את העופרת בזהב. ראשונים ואחרונים נזדקקו אך מעט לביטוי זה. דוגמה מאלפת היא הפרפראזה: ״טורי זהב רותח יוצקים מפיו עם נקודות הקצף״ (שו״ת הריב״ש סימן שעז על חכם אחד שכעס עליו, שם סימן תמז; כאן ובמקומות אחרים ניכר חוש ההומור של הריב״ש [״תורי זהב נעשה לך עם נקדות הכסף״ --- שיר השירים א יא]; הריב״ש --- ר׳ יצחק בר ששת, מאה 14, ברצלונה ואלג׳יר. גדול הדור לאחר פטירת רבו הר״ן). וכן ״יוצק זהב רותח לפומיה דההוא גברא״ (שו״ת מהר״י ווייל סימן קמז, לרב יעקב בן יהודה ווייל, גרמניה, מגדולי הפוסקים בדורו). בהערה ׳קדמותם של ביטויים׳ שפירסם טוביה פרשל (׳הצופה׳ יג בסיון, תשנ״ט) על המאמר שלי שהופיע שם שבועיים לפני כן, הוא כותב בצדק שהשמטתי מקור קדום: כבר הרמב״ן השתמש בביטוי זה בפירושו על התורה בבראשית מו טו, כלפי רבי אברהם אבן עזרא.

דומה שהשימוש בביטוי נתמעט במשך הדורות. במחצית הראשונה של המאה ה - 16 הוא מופיע בשו״ת ׳בנימין זאב׳ (רבי בנימין בן מתתיה, יוון, איטליה) סימנים סט, קי, רמט; במאה ה- 17: בהלכות קטנות חלק א סימן רסא (לר׳ יעקב חגיז, מרוקו וישראל); ובמאה ה - 18-19: בתשובה מאהבה חלק א סימן א (לר׳ אלעזר פלקלס, פראג, תלמידו המובהק של הנוב״י). בימינו הוא מופיע בשו״ת יביע אומר חלק ז או״ח סימן נג (לרב עובדיה יוסף שליט״א).

3. ׳הוצק חן בשפתותיך׳. --- שפתותיך מלאות חן ויפות. המקור הוא תהלים מה ג. ובספרות המודרנית: ׳הוצק בהם משהו מרוך זה׳ (פיכמן, קעג). המשמעות לא השתנתה, אך נראה שאין מרבים להשתמש בביטוי.

4. ׳מהרסיך ומחריביך ממך יצאו׳ --- ישעיהו מט יז. אנו משתמשים בביטוי זה בדרך כלל כדי להביע את הדעה שיהודים משלנו מביאים עלינו יותר נזק מהגויים. אך פשט הפסוק ״מהרו בניך, מהרסיך ומחריביך ממך יצאו״ (הפטרת פ׳ עקב, השניה של ז׳ דנחמתא), הוא שהמהרסים והמחריבים אותך יצאו מתוכך בראותם את בניך השבים לציון. המשמעות החיובית הפכה לשלילית!

5. ׳מי גרם לי להיות משמרת שני ימים בסוריא׳. מדובר ביו״ט שני של גלויות, והמקור בירושלמי עירובין פרק ג ה״ט: ״ר׳ בא ר׳ חייה בשם ר׳ יוחנן, ׳בני אמי נחרו בי׳ (שיר השירים א ו), מי גרם לי להיות נוטרה את הכרמים, על שם כרמי שלי לא נטרתי. מי גרם לי להיות משמרת שני ימים בסוריא, על שלא שמרתי יום אחד בארץ. סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שנים, ואיני מקבלת שכר אלא על אחת.

מי גרם לי להפריש שתי חלות בסוריא [אחת לכהן ואחת לאש], על שלא הפרשתי חלה אחת בארץ. סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שתים, ואיני מקבלת שכר אלא על אחת. ר' יוחנן קרי עליהון 'וגם אני נתתי להם חקים לא טובים' (יחזקאל כ כה) (עונש לבני ישראל שלא היו טובים --- קרבן העדה; עיין גם תרגום יונתן, רד"ק ואברבנאל ביחזקאל שם).

אנו רואים שהירושלמי סבור שיו"ט שני של גלויות הוא עונש לבני ישראל. יש מאחינו היושבים בגולה שמתאמצים לשוות אופי חיובי לחובה של יו"ט שני בדרכים שונות. שמעתי מדר' יוסי וייס, שחלקם מסתמך על הגמרא בשבת קמה ע"ב: "מפני מה מועדים שבבבל שמחים, מפני שלא היו באותה קללה, דכתיב 'והשבתי כל משושה חגה חדשה ושבתה, וכל מועדה' (הושע ב יג), וכתיב: 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי היו עלי לטרח' (ישעיהו א יד)". אך לענ"ד קשה לומר שמדובר כאן ביו"ט שני דווקא, במיוחד שלמעלה ממנו כתיב: "מפני מה מועדים שבבבל שמחים, (רש"י: רגילים לשמוח בהם יותר מא"י), מפני שהן עניים" (רש"י: וכל השנה אין להם שמחה במאכל ומשתה, ואין להם מרגוע ממלאכה; לפיכך במועדים כל שמחתם).

6. 'מצוות אנשים מלומדה'. נראה לי ש'האיש ברחוב' יאמר שזו עברית מחודשת; אך המלים נאמרו מפי הנביא: "ויאמר אד' יען כי נגש העם הזה, בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני, ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה" (ישעיהו כט יג). כאז כן עתה המשמעות שלילית, אין היראה באה מהלב אלא היא כמלמד (דרבן) על הצואר, ועבודת ה' מבוצעת בדרך שיגרה ולא מתוך הכרה וידיעה של ה'.

7. 'מזור'. בימינו משמעותה בעיקר 'מרפא' לחולי ומכה, אלא שבמקורות היא משמשת גם לחולי ומכה, וגם למרפא. ושתי המשמעויות שזורות וכרוכות אחת בתוך רעותה, כי דרכו של פצע שזורים עליו סממני מרפא, ופעמים שההדגש הוא על המכה, ופעמים על התרופה, על פי ההקשר. המלה או הטיותיה מופיעות בתנ"ך מספר פעמים, כגון "מכף רגל ועד ראש אין בו מתם פצע וחבורה ומכה טריה, לא זרו ולא חבשו ולא רככה בשמן" (ישעיהו א ו), "אין דן דינך למזור, רפאות תעלה אין לך" (ירמיהו ל יג) (רש"י: **למזור -- רפואה**; מצודת ציון: רפואת המכה; רד"ק: רפאות תעלה -- רפואות מועילות), "וירא אפרים את חליו ויהודה את מזרו וילך אפרים אל אשור וישלח אל מלך ירב, והוא לא יוכל לרפא לכם ולא יגהה מכם מזור" (הושע ה יג) (ירב: כינוי למלך אשור; רש"י: ולא יגהה מכם מזור -- לא יסור [יסיר] מכם מכאוב; רד"ק: ולא יגהה -- כלומר ולא ירפא; מצודת ציון: יגהה -- עניין רפואה, כמו 'ייטיב גהה', משלי יז כב [לב שמח גורם לו לרפואה]), "עד הגבול שלחוך כל אנשי בריתך השיאוך יכלו לך אנשי שלמך, לחמך ישימו מזור תחתיך אין תבונה בו" (עבדיה א ז) (רש"י: **מזור -- חולי**; רד"ק: חולי ומכה; מצודת ציון: עניין מכה, ותיקרא כן ע"ש שזורים עליה אבק מסממנים המרפאים). בתלמוד: "ואין מזור אלא יסורין, שנאמר 'וירא אפרים את חליו ויהודה את מזרו' " (סנהדרין צב ע"א; מובא גם בילקוט שמעוני שמואל א פד). בפיוט 'כי הנה כחמר ביד היוצר' שאנו אומרים בליל יוה"כ נאמר 'ממציא למזור תרף' --- שולח תרופה למכה. הביטוי 'ולא יגהה ממנו מזור' מופיע בספרות השו"ת, כגון בתשובות הגאונים שערי צדק חלק ד ש"ה סימן י ד"ה כך ראינו; והוא נהפך לשגור מאד שם החל מהמאה ה - 17. אך עיקר השימוש ב'מזור' התייצב במשך השנים על 'רפואה' ו'תרופה'.

8. 'ושוטרים הרבים בראשיכם'. אין זה נשמע כפסוק מהתנ"ך. אך הגמרא ביבמות פו ע"ב מביאה, "אמר רב חסדא, בתחילה לא היו מעמידים שוטרים אלא מן הלויים, שנאמר, 'ושטרים הלוים לפניכם' (דברי הימים ב יט יא), עכשיו אין מעמידין שוטרים אלא מישראל, שנאמר, 'ושוטרים הרבים בראשיכם' ". אך חזרנו

על כל המקרא (במחשב) ולא מצאנו פסוק כזה. בדקדוקי סופרים מובא שיש גירסא ללא המלה 'הרבים'. ואכן בתוספות ישנים שם: "שנאמר 'שוטרים בראשיכם'; אין זה פסוק בכל המקרא. ושמא היינו דכתיב 'ואשימם בראשיכם' (דברים א יד)". ובהערת ביאור שם: "ר"ל דברישא דקרא כתיב שם 'הבו לכם אנשים' וגו' 'וידעים לשבטיכם', אלמא דמישראל מיירי". הרב נחום רבינוביץ שליט"א אמר לי שלדעתו הפשט בגמרא הוא "שנאמר 'ושטרים' (דברים א טו), הרבים בראשיכם". פירוש: הפסוק המלא שם הוא: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידעים ואתן אותם ראשים עליכם, שרי אלפים ושרי מאות ושרי חמשים ושרי עשרת ושטרים לשבטיכם". בפסוק זה, מספר נושאי התפקידים הולך וגדל, משרי האלפים המועטים יחסית, ועד שרי העשרות הרבים. היות והשוטרים נזכרים בסוף הפסוק, מסתבר שמספרם הוא הגדול ביותר. הגמרא מלמדת אותנו אפוא: היות והמלה 'ושטרים', בסוף הפסוק, הרי השוטרים הם הרבים, וכמו השופטים, אינם בהכרח לויים.

9. 'אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'. גם זה נשמע אולי כמימרא של חז"ל, אך מדובר בפסוק במשלי כא ל. פסוק זה מיושם וגם מסוייג בחז"ל במקומות רבים. בברכות יט ע"ב: "המוצא כלאים בבגדו פושטן אפילו בשוק. מאי טעמא? 'אין חכמה...' " "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה" [לא תסור]; "ואמאי? לימא 'אין חכמה...'?" (שם, ויישומים נוספים שם ושם כ ע"ב ובמקומות אחרים בתלמוד, במדרשים, ברמב"ם הלכות עדות פרק א הל' ב, בית יוסף, שו"ת ראשונים ואחרונים).

10. 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. פסוק בתורה? בתנ"ך? ואמנם, יש פסוק דומה: "ברוך כבוד ה' ממקומו" (יחזקאל ג יב). אך בשכמל"ו אינו מופיע בתנ"ך. הביטוי מובא בבראשית רבה פרשה צח ב [ג בכ"י אחרים] ובספרי דברים ו ד: "בשעה שהיה יעקב אבינו נפטר מן העולם קרא לשנים עשר בניו. אמר להם: שמעו, אלקי ישראל שבשמים --- אביכם? שמא יש בלבבכם מחלוקת על הקב"ה? אמרו לו 'שמע ישראל' אבינו, כשם שאין בלבבך מחלוקת על הקב"ה, כך אין בלבנו מחלוקת. אלא: 'ה' אלקינו ה' אחד'. אף הוא פרש בשפתיו ואמר, 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' ". מדרש זה, בשנויים, גם מובא בדברים רבה ב לה, פסחים נו ע"א, ברמב"ם שם א ד, זוהר חדש עו ב; וכן בספר 'האמונה והבטחון' לרמב"ן, במנהיג, אבודרהם, בטור סימן סא, שערי העבודה לר' יונה מגירונדי (עמ' כד), משנה ברורה סימן סא ס"ק ל, ערוך השולחן שם סעיף ה ומקומות נוספים. בתרגום יונתן, תרגום ירושלמי ותרגום ירושלמי השלם הוא מובא, תוך שנויים, עם הסיום "עני [ענה] יעקב (אבונן) ואמר: יהי שמיה רבא מברך לעלמי עלמין" (בראשית מט א, דברים ו ד). אנו רואים שהבריח התיכון של נוסח הקדיש הוא תרגום של "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", אותה ברכה שבה היו עונים אמן בבית המקדש, שאנו מזכירים אותה כיום ברתת בעבודה של יום הכפורים. על הקשר לקדיש כבר העיר הרב יששכר יעקבסון זצ"ל ב'נתיב בינה', כרך ראשון, חלק ג בשם י' בער. (במקומות רבים, כולל חלק מהמקורות הנ"ל, דנים בשאלה מדוע בכל יום אנו אומרים בשכמל"ו בלחש ואילו ביוה"כ אומרים זאת בקול רם.)

אגב אורחא אנו רואים שעל פי המדרש, הפסוק 'שמע ישראל...(דברים ו ד), שנאמר במקורו ע"י בני יעקב, 'התגלגל' לו במשך כמה דורות אצל בני ישראל, עד שהקב"ה 'הנחיתו' במשנה תורה, מה שלא זכה לו בשכמל"ו. כך מובא ב'נבואה לדורות' לרב יהודה קופרמן שליט"א, פרק ד, שם גם מוזכר 'ושוטרים הרבים בראשיכם'. תודתי למר צבי בלומב ולמר הלל פנדל שהעירו שכתבתי בטעות שהפסוק עבר מהמדרש לחומש, בעוד שהכוונה שזוהי מימרא של בני יעקב שעברה לחומש, וזאת עפ"י המדרש.

11. 'עצת אחיתפל' מובאת בשמואל ב, פרקים טו -- יז. אחיתפל היה ליועצו הבכיר של אבשלום, בנו של דוד המלך, לאחר שאחיתפל הסתכסך עם דוד. הוא נתן לאבשלום עצה טובה כיצד לנצח את אביו דוד המלך, אך אבשלום שעה לעצת חושי הארכי, כי "...ה' צוה להפר את עצת אחיתפל הטובה, לבעבור הביא ה' אל אבשלום את הרעה" (שמואל ב יז יד). כיום משתמשים בביטוי 'עצת אחיתפל' כדוגמה לעצה רעה או מרושעת שנועדה להכשיל את מקבל העצה. משמעות הביטוי נהפכה. דומה שהסיבה נעוצה בכך שאבשלום והנוהים אחריו מרדו במלך בצורה מבישה. הם היו הרעים, ולכן עצה טובה עבורם היא עצה רעה לטובים, הלא הם דוד המלך ואנשיו.

12. 'אכסיומה'. מלה יוונית, שמשמעותה בלשוננו טענת יסוד שאיננה ניתנת להוכחה, אך בהתבסס עליה ניתן להסיק מסקנות שונות, בדרך כלל מסקנות מרחיקות לכת. דר' צבי בצר שח לי שהאקדמיה ללשון קבעה שיש לכתוב 'אקסיומה' ולא 'אכסיומה', אך המלה כתובה ביוונית באות 'כסי', כפי שגם כתובה המלה 'אלכסון', 'לוכסון' ביוונית, ועוד מלים אחרות.

מצינו את המלה 'אכסיומה' או 'אכסיומא' גם במדרשי אגדה במשמעות של 'שררה' בבראשית רבה (תיאודור-אלבק) כתי"ו פרשה צז ד"ה "ויתחזק ישראל וישב על המטה": "ויתחזק ישראל וישב על המטה, בשביל לחלוק כבוד למלכות. מיישה בר בריה דר' יהשע בן לוי [נטל] אכסיומה מן המלכות..."; מדרש תהלים (בובר) מזמור ו ד"ה [י] "שמע ה' תחנתי": "אמר דוד לפני הקב"ה, רבונו של עולם, מלך בשר ודם אחרים מקבלים אכסיומא שמושיטין לו, ואני איני מבקש אלא אכסיומא שלי..."; שם מזמור קב ד"ה [ב] "דבר אחר: "אמר ר' זעירי בשם ר' הונא, הכל מודים שהוא תובע צרכיו בשומע תפלה, שנאמר, 'ה' שמעה תפלתי' (שם קב ב). אל תתן אכסיומא שלי בתוכה ...". ושמא המשמעות המודרנית נובעת מכך שטענת יסוד 'מושלת' בנו במובן זה שהכל תלוי בה.

13. 'יוצא דופן'. המשמעות כיום היא 'שונה מן הרגיל'. משמעות זו נגזרת מהמקור שהוא ולד, אדם או בהמה, שלא נולד כדרכו, אלא הוצא מרחם אמו דרך הדופן, דהיינו הצד, והוא הקרוי האידנא ניתוח קיסרי. דיניו מפורטים בהלכה החל מהמשנה. עיין ערך 'יוצא דפן' באנציקלופדיה התלמודית.

14. 'ישועת ה' כהרף עין', או 'תשועת ה' כהרף עין'. נראה ש'האיש ברחוב' יאמר שהמקור עתיק, אולי פסוק במקרא. בשמות יד יג אמנם נאמר "ישועת ה'" אך ללא המשך הביטוי. ייתכן שהביטוי מקורו בישעיהו מו יג: "ותשועתי לא תאחר". כך גם סבור יהודה רצהבי ברשימת תגובה ב'הצופה' מיום ד' תמוז תשנ"ט על מאמרי שם. עיין שם בהערותיו המחכימות הנוספות.

מסתבר שהביטוי מופיע רבות בספרות הראשונים והאחרונים, כגון אצל רב סעדיה גאון, רב נסים גאון, ר' טוביה ברבי אליעזר (בדורו של רש"י), ר' בנימין מטודילה. החיד"א (הרב חיים יוסף דוד אזולאי, פוסק, מקובל, בבליוגרף, פרשן ושד"ר, ירושלים ואיטליה, מאה 18), הביא את הביטוי בשו"ת יוסף אומץ סימן קד. בעת החדשה הביטוי יותר נפוץ, כגון בשו"ת שרידי אש חלק ב סימן קכה, היכל יצחק או"ח סימן לז, שם סימן לט, אגרות משה חלק או"ח ד סימן קח, מנחת יצחק חלק ו סימן צ, שם חלק ח סימן עז, שם חלק ט סימן קס, שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סימן מח אורחות המשפטים פרק א ועוד.

רוב המקורות של ביטוי זה לא אני יגעתי ומצאתי. זוגתי מרת שאולה, אשת חיל, הפנתה את תשומת לבי ל'אוצר השפה העברית' לנחום סטוצ'קוב, שם יש שתי

הפניות (שגויות אך מסייעות). פניתי לחכם הירושלמי מר ישעיהו וינוגרד, שהוסיף לי מספר מקורות, וגם הפנה את השאלה לרב שמואל אשכנזי שליט"א, ששלח לי דף מלא וגדוש של מקורות, וכתב לי: "יגעתי (זה ששים שנה ויותר) ומצאתי בס"ד די מחסורי". קצרה היריעה מלפרט כאן את כל המקורות שהוא שלח שרק חלק מזערי מהם הזכרתי לעיל בקיצור. הרב אשכנזי גם כתב מאמר על הביטוי בעתון 'נרות שבת' לפני חמשים וארבע שנים, בתש"ה. נציין עוד שפרופ' שרגא אברמסון ז"ל במאמרו 'אמרי חכמה ואמרי אינשי' (ה'אלף' ב'אמרי' הראשון בחיריק,ובשני בפתח) שהודפס בספר היובל 'מנחה ליהודה' לכבוד הרב יהודה לייב זלוטניק (ירושלים, תש"י), הביא מקורות לביטוי זה. גם טוביה פרשל בהערתו ב'הצופה' שהזכרתי לעיל, העיר הערות דומות ואף הוסיף מקור נוסף: ב'תפילת הים' כותב הרמב"ן 'ותשועתו כהרף עין'.

ועל דרך הצחות: מי שישמור עצמו מלהגביה עיניו למעלה להתגאות, אלא ירף עיניו למטה בהכנעה, הוא בטוח כי תבוא לו ישועת ה' (אצל אברמסון שם). וכן: כאשר עין האדם כבר רפתה ואינה רואה כל תקוה להצלה, אז תבוא הישועה ('שרי המאה' חלק א עמ' 22, בשם הגאון ר' צבי הירש לוין).

העלייה בתדירות השימוש בביטוי בעת החדשה אולי משקפת את הכמיהה הגוברת לגאולה, וזאת מפאת הסבל הקשה והמתמשך מהשואה והגלות הארוכה. וה' יחונן אותנו וישלח לנו במהרה ישועה כהרף עין.

4. סיכום

הבאנו לעיל הדגמה של פרק אחד ב'חידון אוצרות ישראל' המוצע. מבחינת ביצוע החידון, ניתן להנחות את הנבחנים להתרכז במספר ספרים מוגבל יחסית, ולערוך את המבחן במתכונת חידון התנ"ך, כאשר נמנעת מהנבחנים גישה לחומר כתוב. נראה שהמתכונת היותר מעניינת היא לאפשר שימוש בחומר עזר, ובמיוחד במחשב, כגון בפרוייקט השו"ת של בר-אילן (מחבר רשימה זו השתמש בשניהם), שהרי כיום הנוער מצוי הוא אצל עולם המחשבים. במקרה זה ניתן לעסוק בשאלות מרתקות יותר, שאינן מתרכזות רק בציון מקור, אלא גם בהיבטים נוספים, כגון שינוי משמעות.

הרב אהרן נתן ויס זכר צדיק לברכה היה מחנך דגול. בין שאר כיבודים, שתמיד ברח מהם, נבחר להיות יקיר החינוך מטעם משרד החינוך. הרבצת תורה ברבים היתה קרובה לליבו, ובה עסק רוב ימיו ושנותיו; שעל כן הרעיון של 'חידון אוצרות ישראל' מוקדש לזכרו הברוך.

(עומד להופיע בספר זכרון לרב אהרן נתן ויס זלה"ה)